

УДК 94 (477)

**Вплив соціально-економічного стану на світогляд селянства України
(XIX – початок XX ст.)**

О.С. БАБІЧЕВА

Дніпродзержинський державний технічний університет, м. Дніпродзержинськ, Україна
E-mail: istor@i.ua**Авторське резюме**

У представленій статті висвітлено світогляд селянства України у XIX – початку XX ст. на який значною мірою вплинули економічні фактори. Проте реформи 1848 та 1861 рр., а також революція 1905 – 1907 рр. черговий раз довели неспроможність та небажання австрійського уряду та російського царизму йти на жодні поступки народу. Столипінська реформа мала успіх в Україні. Але її так і не було доведено до кінця. До того ж, поміщики ще володіли великою часткою земель. Так, на початок Першої світової війни 1914 р. аграрне питання залишалося остаточно невирішеним.

Як і раніше, селяни вважали землеробську працю джерелом добробуту і достатку. Альтернативні види праці, такі як підприємництво, комерційна та посередницька діяльність, торгівля, інтелектуальна праця, громадсько-політична діяльність, які на початку XX ст. вже заявили про свою фінансову ефективність, ще не розглядалися селянами як рівноцінні землеробській праці. Зрозуміло, селяни чекали в своєму житті позитивних зрушень, але їх «внутрішній голос» говорив, що довгоочікувані зміни мають прийти ззовні.

Ключові слова: влада, земля, майно, праця, світогляд, селянство.

**Influence of socioeconomic situation on the outlook of peasants of Ukraine
(19th – beginning of the 20th century)**

O.S. BABICHEVA

Dneprodzerzhinsk state technical university, Dneprodzerzhinsk, Ukraine, E-mail: istor@i.ua

Abstract

In this article it is shown the worldview of the Ukrainian the end of XIX Th – the beginning of the XX Th centuries on which a considerable measure has effected social-economic causes. Although the reform of 1861 and revolution of 1905 – 1907 have proved once more inconsistent and undesirement of the Russian tsarism to go on any concession of people. Stoliping reform have led to destroying of peasant community and more increased property inequality of peasantry. But in wasn't proven to the end. Besides, the landlords have owned the big amount of land. The agrarian questions have been keep staying unsolvable.

As it usual to, the peasantry considered agriculture work as a source of well-being and wellness. The alternative ways of work such as manufacturing, commercial and intermediary activity, trade, intellectual job, social-political activity, which at the beginning of the XX Th century have already stated about their financial effectiveness, the peasantry haven't considered as equality to agriculture work. It is understood that peasants was waiting positive changes in their lives, but their «inner voice» was saying, that long waited changes should com outside.

Keywords: government, land, property, work, worldview, peasantry.

Постановка проблеми. Загальною закономірністю суспільного розвитку є тісний взаємозв'язок основних сфер життя суспільства – економіки, політики, культури. Стосовно трансформацій які мали місце в українському селянстві в XIX – початку XX ст., то визначальна роль належить економічному чиннику: реформам, які відбулися в XIX ст. та іншим суспільно-політичним подіям, які сталися на початку XX ст. Відомо, що з найдавніших часів селянство зберігало українську національну культуру – мову, звичаї, традиції, обряди. Проте нові відносини, які почали формуватися в українському суспільстві в другий половині XIX ст., поступово руйнували патріархальний устрій села, його побут, звичаї, моральні засади.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед останніх ґрунтовних досліджень варто відмітити монографію російського історика В. Безгіна.

В своїй роботі автор висвітлив селянське повсякденне життя, звичаї та традиції, які були притаманні селянству Російської імперії наприкінці XIX – початку XX століть [2]. Вагомим внеском в історичну науку можна вважати дослідження Р. Пайпса, який у своїй роботі розглянув багато аспектів політичного, економічного, військового та соціального характеру. Не пройшли автора поза увагою інтереси селянства на початку XX століття, відношення селян до влади та законів [5]. Певний внесок у розробку визначеної проблеми було зроблено Г. Турченко, яка висвітлила соціально-економічні та етнополітичні процеси в південноукраїнському регіоні [6]. Останнім часом науковий інтерес викликає дослідження дніпропетровського історика О. Михайлюка, в якому автор підіймає низку питань, пов'язаних з українським селянством, серед яких треба відзначити питання трансформації світогляду та

© О.С. Бабічева, 2015

психології селян, селянської економіки і господарювання, соціального устрою, селянського бунту [4].

Метою дослідження є висвітлення світогляду селянства України під впливом соціально-економічних реформ XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Історичний досвід свідчить, що суспільства, в яких широко поширений інститут приватної власності на землю та житло, найбільш стабільні і консервативні. Зрозуміло, що саме ці суспільства менш за все схильні до будь-яких обурень. Наприклад, французьке селянство, джерело постійних конфліктів, завдяки завоюванням Французької революції стає оплотом консерватизму [5, с. 62].

Як зауважує Р. Пайпс, приватна власність – є основним інститутом соціальної та політичної інтеграції. Володіння майном породжує повагу до політичного укладу, адже саме закон забезпечує право власності, тобто володіння майном перетворює кожного громадянина в рівноправного хазяїна. Саме приватна власність укорінює в людській свідомості повагу до закону і зацікавленість у збереженні існуючого ладу [5, с. 61].

В XIX ст. українські землі Східної Галичини, Закарпаття та Буковини входили до складу Австрійської імперії, де панувала панщинна система господарювання, яка була малоефективною, гальмувала розвиток господарства і вимагала ліквідації кріпацтва. Ще в XVIII ст. імператор Йосип II запровадив низку змін в аграрній політиці, які передбачали: звільнення селян від особистої залежності від поміщиків; обмеження панщини; суд над селянами мав здійснювати не пан, а спеціально призначений державний урядовець та інше [3, с. 136-137]. Важливим наслідком цих реформ було те, що конфлікти, які, як і раніше, виникали між селянами і поміщиками, були переведені в сферу закону. В боротьбі за землю і волю селяни Західної України почали використовувати не вила, а закон, сподіваючись на справедливе вирішення справи. Та звісно, більшість судових процесів селяни програвали поміщикам.

Панщина залишалася вигідною уряду Австрійської монархії, як і колоніальний статус західноукраїнських земель у цілому. Після смерті Йосипа II його наступники звели надбання реформ нанівець, зокрема селянські повинності зросли майже вдвічі. Сільськогосподарська продукція західноукраїнських земель приносила значний прибуток в Австрійську казну, а Галичина довгий час залишалася «хлібною коморою» для Австрії та Німеччини. Варто сказати, що селянство Східної Галичини періодично голодувало. Головна причина зосереджувалася в тому, що 43% орної землі належало польським та іншим панам, котрих налічувалося більш ніж 50 тис., тоді як на майже 2 млн. 700 тис. припадало 57% орної землі [3, с. 137].

У 1847 – 1848 рр. на Правобережній Україні була проведена так звана інвентарна реформа. Основна мета її полягала в законодавчому врегулюванні взаємовідносин поміщиків і кріпаків. У кожному маєтку запроваджувалась інвентарна книга, до якої заносилися норми панщини та інших кріпосницьких повинностей, які визначав сам поміщик. До того ж, його земельна власність залишалася недоторканою. Зрозуміло, що запровадження цієї реформи силою успіху не мало. Інвентарна реформа була черговою спробою увічнити кріпосницькі відносини, а не розв'язати селянське питання [7, с. 127].

Щоб вижити, селяни змушені були шукати заробітків поза селом. Швидкими темпами зростала еміграція українських селян до Канади і США, у менших розмірах – до Бразилії та Аргентини, де було чимало неосвоєних територій і уряди цих країн заохочували масове переселення з-за кордону. В багатьох випадках селянство Західної України виїжджало на сезонну працю до Німеччини, Чехії, Румунії, Данії та у прикордонні російські губернії [3, с. 161].

На ліквідацію панщини значно вплинули революційні події 1848 – 1849 рр. в Австрії та інших країнах Центральної та Західної Європи. 18 березня 1848 р. угорський сейм видав закон про скасування панщини в країні, у тому числі і в Закарпатті. 17 квітня 1848 р. австрійський уряд скасував панщину в Галичині. Рішенням уряду від 1 липня 1848 р. цей закон було поширено на Буковину.

Закон про ліквідацію панщини в Галичині було проголошено народним масам 22 квітня 1848 р. на Великдень. Селяни оголошувалися вільними громадянами держави і звільнялися від панщинних обов'язків. Проте скасування панщини було проведене з певним нехтуванням селянських інтересів. Так, крім грошового відшкодування за землю, селяни змушені були платити за користування сервітутами, що робило їх залежними від панів у господарському відношенні.

В Російській імперії, до складу якої входили землі Південно-Східної України, справа була складнішою: селяни не мали жодних прав. Після проведення аграрної реформи 1861 р. селяни не могли зрозуміти, чому майже половина тих земель, які вони раніше обробляли, залишилася у поміщиків. Більшість селян відмовлялися вірити в достовірність цього закону. Деякі з них вважали його тимчасовим і чекали нового. Незважаючи на те, що скасування кріпацтва звільнило селян від поміщиків, воно не вплинуло на покращення їхнього матеріального становища. Основною помилкою реформи було обкладення селян великим фінансовим тягарем за умов скорочення земельних володінь. Крім обтяжливих виплат на свої наділи, селяни були змушені платити подушний податок, а також непрямі податки на цукор, чай, тютюн, горілку,

бавовну, виробу з металу. Реформи 1861 р. зберігали селянську общину, яка перетворювалася у найнижчу адміністративну одиницю. До її функцій належали місцеве самоврядування, забезпечення своєчасної сплати селянами платежів та податків і виконання ними повинностей. Характерною особливістю України було незначне поширення селянських общин. Дослідник П. Юхименко наводить дані, що у Лівобережній Україні общиною жили понад 30 % селян, а на Правобережжі – тільки 20 %, тоді як у Росії понад 95 % селян [7, с. 128]. Звісно, таке переважання індивідуальних господарств зумовило в подальшому житті більший потяг українських селян до приватної власності, ніж селян інших регіонів Російської імперії.

Незважаючи на окремі позитивні моменти, реформа 1861 р. кардинально не полегшила життя селян, адже після неї залишилося чимало пережитків феодального устрою. Але найбільш важливе – відміна кріпацтва здійснювалася в інтересах поміщиків за рахунок селянства [1, с. 123].

Незважаючи на це, справжнім джерелом добробуту та матеріальної стабільності селяни вважали землеробську працю. В українських селах в той час було поширене прислів'я «В кого віл та коса, в того й грошей киса». Іноді це прислів'я в селах Наддніпрянської України трактувалося на різний лад, однак загалом підтверджувало панування цієї морально-звичаєвої норми. Таке розуміння землеробської праці спричинялося не просто збереженням, а домінуванням у світогляді тогочасного селянства міфологічно-патріархальних уявлень. Згідно з ними праця, багатство, власність сприймалися як близькі, майже тотожні цінності.

Праця, відносини власності, розуміння їхньої сутності – все це в світогляді селян XIX – початку XX ст. позначалося ще середньовічним традиціоналізмом. Морально-етичні відносини регулювалися звичаєвим правом. Господарем, власником вважався той, хто працює на землі, вільно розпоряджається вищою на ній продукцією, дає раду господарству.

Як можна побачити, в основі традицій, що панували в свідомості українських селян і забезпечували кореляцію статусу та майнових відносин у їхніх родинах, лежав соціальний стереотип пріоритету землеробської праці. Інші чинники, зокрема правове регулювання, попри глибокі ліберально-демократичні зміни в українському суспільстві, відігравали в уявленнях селян латентну роль. Діяв віковий моральний принцип, який, до речі, розповсюджувався і на жінок: кожний член родини володів тим, що заробляв, що роками накопичував своєю наполегливою працею. При цьому поважалася трудова діяльність батьків і створювалися етично-психологічні передумови для відтворення аналогічного життя у дітей.

Наприкінці XIX ст. з'являються зміни в настроях селянства: селяни більш прохолодно ставляться до церкви, менше підкорюються владі, в більшій мірі проявляють занепокоєння не тільки землею, а й своїм життям. Незмінним у ментально-світоглядній системі пересічного українського селянина початку XX ст. залишається праця на землі, яка сприймається як звичайна повсякденність. Однак при детальнішому аналізі вона постає структурно доволі складним соціально-психологічним явищем, в якому проглядається не тільки економічна необхідність, а й соціальний обов'язок, моральна гідність. «Праця» – ключовий елемент суспільного ідеалу українського селянина. Селяни цінували фізичну працю, вбачаючи у ній запоруку свого існування в соціально незахищеному та політично несприятливому середовищі.

На початку XX ст. українські селяни, незважаючи на зміни в соціально-економічному житті, продовжували високо цінувати роботу на землі. Її конкретно-корисне значення для власного існування, для життєзабезпечення своєї сім'ї та іншого суспільства було для них очевидним. Саме фізична праця для селян сприймалася як найкорисніша та найнеобхідніша. Альтернативні її різновиди, такі як підприємництво, комерційна та посередницька діяльність, торгівля, інтелектуальна праця та суспільно-політична діяльність, які на початок XX ст. вже заявили про свою економічну ефективність, ще не розглядалися селянами як рівноцінні землеробській праці. Досліджуючи розуміння та ставлення українського селянства до «праці» було б неповним, одностороннім, якщо не з'ясувати специфічне розуміння ними сутності інтелектуальної праці. Так, виокремилися такі ознаки розумної людини, як тямущість, розсудливість, досвідченість і, тільки наприкінці, грамотність. Селянська традиційна ментальність акумулювала в собі специфічні духовні форми поверхового, упередженого сприйняття всього спектра можливих виявів людського інтелекту. До цих форм селяни відносили передусім спроможність у межах звичного способу життєдіяльності швидко орієнтуватися та виявляти кмітливість у тій чи іншій ситуації, докладно обміркувавши якусь господарсько-побудовну складність, дійти до вірного, логічного висновку, доцільно розв'язати важливе для себе питання.

У свідомості українського селянина-хлібороба «розумна людина» визначалася, насамперед, прагматичними інтересами повсякденного існування, річного циклу господарських робіт, селянського способу життя як такого. Історично сформовані психологічні стереотипи відкидали нагоду подумки проникати в усю глибину та складність інтелектуального потенціалу. Потрапляючи в скрутне, незвичайне або суперечливе становище, селянин мав щоразу орієнтуватися на авторитет слова представників

найближчого оточення (родини, сусідів, односельчан), які спроможні були дати слухну настанову у кожному конкретному випадку.

Грамотність як мірило розумності та результат працелюбності тільки починала завойовувати собі місце в психології українського селянства. Безперечно, українські селяни вважали не лише священиків, урядовців, представників інтелігенції, а й грамотних селян розумними людьми. Однак до останніх вони ставилися більш упереджено, частенько з заздрістю. Адже, відчуваючи певний душевний дискомфорт і водночас не бажаючи визнавати себе хоч у чомусь обмеженими, неповноцінними, безграмотна сільська більшість прагнула компенсувати цей недолік традиційно загальноприйнятою в їхньому середовищі недооцінкою значущості навчання, а відтак і ролі освіченості, інтелектуальної праці в житті взагалі.

Столипінська аграрна реформа 1910 р. полягала в утвердженні на селі приватної власності, яка передбачала спадкове володіння, купівлю-продаж і заставу землі. Основною метою реформи було формування потужних селянських господарств фермерського типу. Перш за все нею скористалися селяни, які хотіли і вміли господарювати. В цілому Столипінська аграрна реформа мала позитивне значення для України. Вона прискорила перехід українського села на індустріальну основу, створила сприятливі умови для розвитку приватного селянського землеволодіння, стимулювала розвиток агрономічних заходів. У 1909 – 1913 рр. продуктивність сільського господарства зросла в півтора рази [3, с. 160]. Але її так і не було доведено до кінця. Поміщики ще володіли великою часткою земель, а модернізація українського села здійснювалася доволі повільно порівняно з західноєвропейськими країнами. Отже, напередодні Першої світової війни аграрне питання залишалося остаточно невирішеним [1, с. 124].

В цей період відбувається соціальне розширення селян. З часом селянство стало складатися з відносно заможних, господарів середнього достатку та бідних. Звісно, заможні селяни експлуатували бідняків, але при цьому вони не вважали себе міщанами або дворянами. В очах навколишнього оточення та в своїх власних вони залишалися селянами. Бідняки, які склали переважну більшість сільського населення, не тільки заздрили заможним селянам, вони поважали їх та мріяли приєднатися до них.

Варто зауважити, що у селян було відсутнє почуття причетності до подальшої долі держави. Так, у період Першої світової війни, коли селяни демонстрували прояви мужності в скрутних умовах (дефіцит зброї, продовольства, одягу, взуття), вони не могли при цьому зрозуміти, навіть вони воюють, якщо ворог не погрожує безпосередньо їхньому селу. Селянин-солдат воював тільки в силу звички підкорюватися. Тому, коли голос командирів слабшав, він припиняв виконувати накази командування і ставав на шлях дезертирства [5, с. 60].

Уряд для селян завжди був силою, яка примушувала до підкорення. Адже основна мета уряду – примусити людей робити те, що добровільно вони ніколи б не зробили, тобто сплачувати податки, служити в армії, поважати приватне право на землю. Дотримання законів, з точки зору селян, завжди було примушенням волі того, хто сильніший. Згідно із цим принципом, селяни поважали тільки сильну владу, слабкий уряд урядом не вважався [5, с. 65].

Інтереси українського селянства, як і раніше, зосереджувалися навколо свого та сусідніх сіл. Селяни мріяли, щоб їх залишали в стороні від усього, «щоб людство жило само по собі, як йому заманеться, тільки би їх залишило в спокою» [5, с. 60].

Висновки. Насамперед соціально-економічний стан України XIX – початку XX ст. позначався її колоніальним статусом. Селянські реформи 1848 р. в Австрійській та 1861 р. у Російській імперіях мали багато спільних рис. Вони створили сприятливі умови для індустріального розвитку. Земля стала об'єктом купівлі-продажу, розпочався розвиток селянського підприємництва, поступово почали розширюватися ринкові відносини. Водночас ці реформи мали багато недоліків, зокрема, усі питання вирішувались на користь поміщиків.

Незважаючи на соціально-економічні перетворення, селянство залишалося здебільшого в рамках притаманного йому традиціоналізму. На початку XX ст. в світогляді українського селянства важка землеробська праця продовжувала виступати основним джерелом існування, засобом накопичення матеріальних цінностей та своєрідним критерієм визначення статусу та майнового становища членів родини. Звісно, селяни чекали в своєму житті позитивних зрушень, але їхній «внутрішній голос» говорив, що довгоочікувані зміни мають прийти ззовні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бабічева О.С. Анархізм в Центральній та Південно-Східній Україні (перша чверть XX століття) / О.С.Бабічева. – Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2013. – 205 с.
2. Безгин В.Б. Крестьянская повседневная жизнь (традиции конца XIX – начала XX века) / В.П.Безгин. – М.- Тамбов: Изд-во Тамбовского гос. тех. ун-та, 2004. – 304 с.
3. Ковальчук В.М., Лазарович М.В., Сарай М.І. Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. / В.М. Ковальчук, М.В.Лазарович, М.І.Сарай. – К.: Знання, 2008. – 647 с.
4. Михайлюк О.В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття XX ст. (1900 – 1922):

- Соціокультурні трансформації: Дис. д. і. н.: 07.00.01 / О.В.Михайлюк. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – 633 с.
5. Пайпс Р. Русская революция. В 3 кн. Кн. 1. Агония старого режима. 1905 – 1917 / Р. Пайпс. – М.: Захаров, 2005. – 480 с.
6. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох / Г.Ф.Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – 324 с.
7. Юхименко П.І. Економічна історія: Навч. посіб. / П.І.Юхименко. – К.: Вікар, 2004. – 341 с.

Стаття надійшла до редакції 10.12.2014

REFERENCES:

1. Babicheva O.S. Anarkhizm v Tsentral'nyy ta Pivdenno-Skhidniy Ukrayini (persha chvert' KhKh stolittya) (Anarchism in Central and South-Eastern Ukraine (the first quarter of the twentieth century)). – Dniprodzerzhynsk: DDTU, 2013. – 205 p.
2. Bezgin V.B. Krestyanskaya povsednevnyaya zhizn (traditsii kontsa ХІХ – nachala ХХ veka) (Peasant everyday life (traditions of the late XIX - early XX century)). – М.- Тамбов: *Izd-vo Tambovskogo gos. teh. un-ta*, 2004. – 304 p.
3. Koval'chuk V.M., Lazarovych M.V., Saray M.I. Istoriya ekonomiky ta ekonomichnoyi dumky: Navch. posib. (History of Economics and Economic Thought: Studies, guidances). – К.: *Znannya*, 2008. – 647 p.
4. Mykhaulyuk O.V. Selyanstvo Naddnipyrians'koyi Ukrayiny v pershi desyatylittya KhKh st. (1900 – 1922): Sotsiokul'turni transformatsiyi (The peasants Dnieper Ukraine in the first decades of the twentieth century). – Dnipropetrovs'k: *DNU*, 2009. – 633 p.
5. Payps R. Russkaya revolyutsiya. V 3 kn. Кн. 1. Agoniya starogo rezhima. 1905 – 1917 (The Russian Revolution. In 3 books. Vol. 1. The Agony of the old regime). – М.: *Zaharov*, 2005. – 480 p.
6. Turchenko H.F. Pivdenna Ukrayina na zlami epokh (South Ukraine at the turn of epochs). – Zaporizhzhya: *Prosvita*, 2005. – 324 p.
7. Yukhymenko P.I. Ekonomichna istoriya: Navch. posib. (Economic history). – К.: *Vikar*, 2004. – 341 sp.

Бабічева Олена Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент
Дніпродзержинський державний технічний університет
Адреса: 51918, м.Дніпродзержинськ, вул. Дніпробудівська, 2
E-mail: istor@i.ua

Babicheva Olena Serhiivna – PhD in history, associate professor
Dneprodzerzhinsk state technical university
Address: 2, Dniprobudivska Str., Dneprodzerzhinsk, 51918, Ukraine
E-mail: istor@i.ua